

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
на тему

«ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ЯК КЛЮЧОВА ЦІННІСТЬ
ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ»

До захисту
~~*[Signature]*~~

Студентка 2 курсу магістратури заочної форми навчання спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» освітньо-професійної програми «Парламентаризм і парламентська діяльність»
Юрікова Вікторія Сергіївна

Науковий керівник
кандидат політичних наук, доцент
Рейтерович Ігор Вячеславович

Засвідчую, що в цій кваліфікаційній роботі немає запозичень із праць інших авторів без відповідних посилань.

Студентка *[Signature]*
(підпис)

Робота допущена до захисту в екзаменаційній комісії рішенням кафедри парламентаризму від « 04 » 12 20 23 р., протокол № 14.

Завідувач кафедри парламентаризму, доктор політичних наук, професор
Гошовська Валентина Андріївна *[Signature]*

Київ–2023

АНОТАЦІЯ

Юрікова В. С. Права і свободи людини як ключова цінність представницької демократії в Україні. – Кваліфікаційна магістерська робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна магістерська робота на здобуття ступеня вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування», спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

У магістерській роботі здійснено аналіз еволюції демократії та її основних форм; розкрито особливості представницької демократії на сучасному етапі; проаналізовано права і свободи людини в системі демократичних цінностей; охарактеризовано механізми забезпечення дотримання прав і свобод людини; визначено проблему прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану; проаналізовано перспективу розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період.

Ключові слова: демократія, безпосередня демократія, представницька демократія, права і свободи людини, електронне урядування, післявоєнний період, деокупована територія.

Публікації за темою магістерської роботи

1. Юрікова В. С. Особливості представницької демократії в Україні в контексті євроінтеграції. *Цінність незалежності як рушійна сила державотворення*: матеріали загальнонаціон. круглого столу до дня Незалежності України (Київ, 6 верес. 2023 р.). Київ, 2023. С. 72–74.

ANNOTATION

Yurikova V. S. Human rights and freedoms as a key value of representative democracy in Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Qualifying scientific work for obtaining an educational degree at the second level of higher education (Master's degree), field of study: 28 «Public Management and Administration», specialty: 281 «Public Management and Administration». – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, 2023.

The master's work analyzes the evolution of democracy and its main forms; the peculiarities of representative democracy at the modern stage are revealed; human rights and freedoms in the system of democratic values are analyzed; mechanisms for ensuring compliance with human rights and freedoms are characterized; the problem of human rights and freedoms during the legal regime of martial law is defined; the perspective of the development of human rights and freedoms in the post-war period is analyzed.

Key words: democracy, direct democracy, representative democracy, human rights and freedoms, electronic governance, post-war period, de-occupied territory.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	10
1.1. Еволюція демократії та її основні форми	10
1.2. Особливості представницької демократії на сучасному етапі	17
РОЗДІЛ 2. ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	27
2.1. Права і свободи людини в системі демократичних цінностей.....	27
2.2. Механізми забезпечення дотримання прав і свобод людини	36
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ	46
3.1. Проблема прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану.....	46
3.2. Перспектива розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період	55
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

АР	Автономна республіка
ВРУ	Верховна Рада України
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КМУ	Кабінет Міністрів України
ст.	стаття
Уповноважений	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

ВСТУП

Актуальність теми. Права людини є невід’ємним надбанням всіх людей, без будь-яких привілеїв чи утисків на підставі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження чи будь-якого іншого аспекту. Права людини включають право на життя і свободу, свободу від рабства та тортур, свободу переконань та їх вільне вираження, право на працю та освіту тощо. Ці права повинні мати всі люди, без будь-якої дискримінації.

Держави, незалежно від особливостей їх політичної, економічної, соціальної та культурної систем, зобов’язані гарантувати, забезпечувати та захищати всі основні права та свободи людини. Саме проблема прав і свобод людини є тією ключовою проблемою, цілеспрямоване та систематичне вирішення якої здатне розвивати суспільство демократичним шляхом, блокувати механізми авторитарного впливу, звузити автократичне поле управління суспільством, зробити істотний внесок у співвідношення авторитаризм–демократія на користь останньої.

Узятий незалежною Україною курс на побудову громадянського суспільства, правової держави з верховенством права, пріоритетом прав людини, розподілом влади на законодавчу, виконавчу, судову супроводжується становленням і розвитком представницької демократії. Саме вона є одним з головних елементів розвитку демократичного конституційного ладу, який своєю чергою гарантує високий рівень дотримання прав і свобод людини в державі.

Окремі питання реалізації прав і свобод людини як ключової цінності представницької демократії в Україні досліджували такі вчені, як М. А. Бойчук, В. Бурдяк, М. Ф. Головатий, М. Григорчук, О. М. Гришко, О. В. Грищук, І. І. Забокрицький, Р. В. Ключник, В. Б. Ковальчук, О. С. Лотюк, Ю. Макар, Л. О. Нікітенко, І. В. Овчар, Н. Опольська, О. А. Рахманов, І. І. Сенчук, Л. В. Терещенко, А. Ткачук, О. Ткачук, Л. М. Шипілов та ін.

Попри значний внесок зазначених вище вчених окремі питання щодо забезпечення, дотримання та реалізації прав і свобод людини в умовах

представницької демократії в Україні залишаються недослідженими або не цілком дослідженими, зокрема перспективи розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період.

Метою роботи є дослідження особливостей забезпечення, дотримання та реалізації прав і свобод людини як ключової цінності представницької демократії в Україні.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- 1) здійснити аналіз еволюції демократії та її основних форм;
- 2) розкрити особливості представницької демократії на сучасному етапі;
- 3) проаналізувати права і свободи людини в системі демократичних цінностей;
- 4) охарактеризувати механізми забезпечення дотримання прав і свобод людини;
- 5) визначити проблему прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану;
- б) проаналізувати перспективу розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період.

Об'єктом роботи є представницька демократія.

Предметом роботи є права і свободи людини як ключова цінність представницької демократії в Україні.

Методи дослідження. Під час дослідження права і свободи людини як ключової цінності представницької демократії в Україні буде використано такі методи, як: *діалектичний* – під час вивчення демократичних та правових явищ шляхом виокремлення їх складових у взаємозв'язку та єдності (усі розділи); *історичний* – під час вивчення генези та періодів виникнення, становлення та розвитку демократії та її основних форм (підрозділ 1.1); *порівняльно-правовий* – з метою вивчення особливостей забезпечення прав і свобод людини в мирний час і в післявоєнний період (розділи 2, 3); *аналізу і синтезу* – під час вивчення поняття представницької демократії в дослідженнях вчених (підрозділ 1.2); *моделювання* – з метою вивчення перспектив розвитку прав і свобод людини у післявоєнний

період (підрозділ 3.2); *дедукції* та *індукції* – для формування висновків до підрозділів та отримання загального висновку.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що магістерська робота висвітлює особливості забезпечення, дотримання та реалізації прав і свобод людини як ключової цінності представницької демократії в Україні, а окремі її положення містять наукову новизну, зокрема:

вперше:

– з метою вирішення правових питань забезпечення набутих прав і свобод людини на деокупованих територіях, запропоновано розробити та прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях», який повинен мати тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та бути правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів публічного управління до українських стандартів та вимог;

– визначено, що засоби е-урядування не допоможуть забезпечити права і свободи людини, а також їх розвиток у випадку, коли Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року. Напроти, вони можуть призвести до несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, здійснення незаконного впливу на діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вчинення маніпуляцій під час електронного голосування (у разі його запровадження) тощо;

удосконалено:

– положення, що представницьку демократію слід визначати у двох аспектах: вузькому і широкому. У вузькому значенні представницька демократія – це здійснення державної та місцевої влади органами державної влади та органами місцевого самоврядування, посадові особи яких були обрані народом держави під час вибрів. У широкому значенні представницька демократія – це така форма демократії, за якої організація державної та місцевої влади здійснюється народом опосередковано через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи яких обираються громадянами

держави та всенациональних чи місцевих виборах на визначений законом строк, і які зобов'язані діяти в інтересах своїх виборців і представляти їх в органах державної влади чи органах місцевого самоврядування;

дістало подальший розвиток:

– твердження, що реалізація державних заходів щодо стабілізації ситуації в Україні у післявоєнний період буде відбуватися з огляду на результати закінчення бойових дій. Зокрема визначено такі сценарії післявоєнного періоду: 1) Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів; 2) Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року; 3) Україна внаслідок повномасштабного вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року.

Практичне значення одержаних результатів. Результати магістерської роботи можна буде використати під час подальшого розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані під час дослідження, оприлюднено на Загальнонаціональному круглому столі до дня Незалежності України «Цінність незалежності як рушійна сила державотворення» (Київ, 6 вересня 2023 року).

Структура та обсяг кваліфікаційної магістерської роботи. Робота складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, що містять шість підрозділів, висновків і списку використаних джерел (41 найменувань на 4 сторінках). Повний обсяг магістерської роботи становить 73 сторінки, із них обсяг основного тексту – 64 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Еволюція демократії та її основні форми

Створення найпершої демократії приписується древнім грекам, хоча майже напевно є ще ранні приклади первісної демократії інших регіонах світу. Грецька модель була створена у V ст. до нашої ери, в Афінах. Порівняно з тим, що ми розуміємо під демократією сьогодні, афінська модель має дві важливі відмінності: 1) це була форма прямої демократії – тобто замість виборних представників, правлячих від імені народу, член суспільства зустрічалися, обговорювали питання державного управління і потім приймали рішення; 2) така система мала частковий характер, оскільки тодішнє суспільство, яке приймало участь у демократичних процесах державотворення, було дуже обмеженою категорією. Зокрема у зборах не мали права участі жінки, раби, іноземці і діти.

Це підтверджує М. Ф. Головатий, який зазначає, що «афінська демократія, однак, викликає сумніви, коли чиняться спроби називати її справді демократією більшості. Коли йшлося про те, що «всі громадяни» беруть участь в ухваленні політичних постанов, то це зовсім не означало, що йдеться про більшість, оскільки у виборах не брали участі дорослі жінки, раби, чужинці, жителі інших міст, що проживали в Афінах» [5, с. 8].

Як зазначають деякі вчені, «головними принципами афінської демократії були: 1) рівність при голосуванні; 2) рівність перед законом; 3) вирішальне право більшості при вирішенні загальних справ; 4) пряма виборність функціонерів влади; пряма звітність функціонерів влади перед народом; 5) турбота про усіх вільних громадян». Порядок проведення зборів і щоденне управління містом контролювала «рада п'ятисот», судові та аудиторські функції виконував суд присяжних, до якого входила велика кількість суддів. При цьому членство у раді і судах визначали жеребкуванням. Кожний громадянин мав не менші шанси, ніж решта, стати одного дня або головою Афін, або головним суддею» [5, с. 8; 13].

Нестійкість давньогрецької демократії пояснюється відсутністю системи стримувань і противаг, які захищали меншість від більшості та навпаки. При цьому, головною цінністю давньогрецької демократії слід вважати прагнення загального добра. Громадянські чесноти повинні були підтримуватися силою закону, конституцією міста та соціальним порядком, який робить справедливість досяжною.

У цей час у Стародавньому Римі з'явилася республіка з її системою консулів, сенатом та народними трибунами. Спочатку право управління республікою належало лише аристократам (патриціям). Однак у ході розвитку держави простолюдини (плебс) досягли для себе такого ж права. Як і в Афінах, право участі надавалося лише чоловікам, і це обмеження зберігалося у всіх наступних видах демократій та республік аж до ХХ ст. У Римській імперії демократію розуміли по-іншому, зокрема вони визнавали самоцінність закону і необхідність захисту прав та інтересів кожного громадянина, тобто демократія розумілася ними як влада закону.

Новою хвилею відродження демократії стало створення у Північній Європі політичних інститутів, які згодом привели до створення системи, що поєднує в собі демократію на місцевому рівні та всенародно обраний парламент на найвищому рівні. Першими європейськими державами, які запровадили такі політичні інститути, стали Англія, Швейцарія, Нідерланди, деякі скандинавські держави та інші. Суть політичних трансформацій зводилася до того, що вільні громадяни та аристократія починають брати безпосередню участь у місцевих зборах. Крім того, існували регіональні та національні збори склад представників яких обирали повністю або частково. Слід акцентувати увагу, що в цей час в Англії в результаті об'єднання зборів і самоврядних громад було утворено перший орган державної влади, що мав ознаки парламенту.

У цей період в Україні тривала козацька доба, яка супроводжувалася також формуванням демократії в управлінні державними справами. Як зазначають деякі вчені, «панування формальної рівності між козаками, заперечення приватної власності, виборність усіх органів управління і управлінців (кошових,

старшини, гетьманів та ін.), контроль за їхньою діяльністю – усе це засвідчує про наявність справді демократичних елементів і засад, на яких намагалася ґрунтуватися козацька «республіка». Окрім звичаєвого права, неписаних законів, якими керувалося козацтво, з'являються і перші нормативні акти, де були відповідним чином регламентовані демократичні процедури. Яскравим зразком такого акта є укладена в 1710 році «Конституція прав і свобод Запорозького Війська». Вона не лише узгоджувала взаємини між гетьманом України, його виборцями та запорозькими козаками, віддзеркалювала високий суспільно-політичний рівень української старшинської еліти, а й закріплювала низку демократичних положень, без яких існування козацької держави вбачалося неможливим» [5, с. 22].

У цей час у європейських державах відбуваються революції проти авторитаризму. Зокрема революція у Франції продемонструвала гостру нестачу демократичних практик у французькому суспільстві, нездатність старої та нової влади домовитися про принципи політичного життя. Схожі аспекти були і в інших державах під час революцій.

Сучасні демократії, наслідуючи багато традицій історичних демократій, набувають нових сутнісних і процедурних рис. Вони ґрунтуються на політичних ідеях Відродження, Реформації, Просвітництва. Епоха Нового часу характеризується початком процесу модернізації, під яким розуміються політичні, економічні та соціальні зміни, що переводять суспільство з традиційного в сучасний стан. Передумовами до демократизації стали процеси становлення суверенності політичних систем та конституційності їх устрою. У зазначений період виникають суверенні держави, що передбачають на своїй території відносно однорідний режим владних відносин і закріплюють монополію на застосування насильства.

Як зазначають А. Ткачук і О. Ткачук, «різниця між демократичними державами в історичному досвіді, розмірах, етнічному та релігійному складі та інших факторах призвела до значних відмінностей у їхніх політичних інститутах. Сьогодні існує так багато різних форм демократії і демократичних держав у світі.

Немає двох однакових систем і жодна із систем не може бути прийнятою як «модель». Існують президентські і парламентські демократії, федеральні або унітарні; демократії, які використовують пропорційну систему голосування, і ті, які використовують мажоритарну систему; демократії, які одночасно є «демократичними» монархіями, і так далі. Одна річ, яка об'єднує сучасні системи демократії і яка також відрізняє їх від стародавньої моделі, – це участь у політиці представників народу» [36, с. 53].

М. Ф. Головатий стверджує, що «фактично усі держави нині, на початку XXI ст., рухаються до демократії, однак зі своїм розумінням такої демократії, своїм шляхом, формуючи власну модель демократичного життя. Специфіку такому рухові надають багато факторів, вирішальними з-поміж яких є історія, традиції, культура, особливості економічного рівня розвитку, геополітики, взаємин з іншими країнами і світом загалом» [5, с. 28].

Проаналізувавши історію демократії в різних державах світу, М. Ф. Головатий доходить висновку, що «основними концепціями сучасної демократії є: 1) колективістські – демократія ґрунтується на розумінні і поясненні цілісності народу (класу, нації), наявності в нього єдиної волі. Йдеться про гомогенність структури суспільства, в якому, нібито, виключається змагальність цінностей та інтересів; 2) плюралістичні – демократія характеризується повним представництвом у системі політичної влади найрізноманітніших політичних сил, суспільних груп з метою отримання політико-соціальної рівноваги. Не особа чи народ, а група є її справжньою основою; 3) індивідуалістичні – демократія визначається пріоритетом особи, індивіда над суспільством. Звідси ствердження, що особа є первинною, вона становить основу громадянського суспільства; 4) елітарні – демократія, в якій політичні рішення тоді є позитивними і дієвими, коли їх приймає вузьке коло людей (тобто характеризується представницькою формою демократії – влада народу здійснюється через обраних ним представників); 5) партиципаторні – передбачає максимальну демократизацію суспільства шляхом активної участі більшості громадян у політичних процесах; 6) ринкові – демократія ґрунтується

на тому, що усі політичні сили мають і перебувають в умовах постійної конкуренції, суперництва за владу, владні повноваження. Нині це одна з найпопулярніших концепцій» [5, с. 28–29].

Виокремлюють також і форми демократії. Так, Л. М. Шипілов зазначає, що «форми народовладдя входять в загальну систему форм демократії, яка, окрім зазначених, знаходить своє відображення ще й через такі зовнішні прояви, як організація діяльності апарату держави на демократичних принципах та через юридичне закріплення і фактичне використання громадянами їх демократичних прав і свобод узятих у єдності з відповідними обов'язками» [38, с. 97–98]. При цьому вчений переконує, що «першість виникнення утримають за собою безпосередні форми здійснення влади. Як основний прояв влади в родову епоху, вони наріжно проходять через усі часи європейської цивілізації, варто лише згадати такі пам'ятки демократичної практики як античні народні збори, віча княжої України, самоврядування міст-держав Середньовіччя, чорні ради Запорозької Січі тощо. Але навіть такий побіжний огляд традиційно давав підстави політичній думці розглядати пряму форму здійснення влади (за винятком виборів) як долю примітивних народів (нерозвинутість економічних засобів та розподілу праці, соціальної стратифікації, закритий тип суспільства, – все це зумовлювало спільне вирішення усіх вагомих питань) чи невеликих територіальних утворень (що дозволяють організацію зборів усіх повноважних членів громади) [38, с. 98–99].

Другою формою демократії є представницька, яка полягає в тому, що народ обирає представників спеціально утворені органи державної влади, щоб ті приймали управлінські рішення від імені виборців та в їх інтересах. При цьому, низка держав поєднує ці дві форми: безпосередню (пряму) – вибори, референдум, та представницьку (непряму) – парламент, органи місцевого самоврядування, інститут президентства тощо.

Як слушно зазначає Л. М. Шипілов «лише за постійної взаємодії представницької форми у всіх її видах із безпосередніми інститутами здійснення народовладдя може здійснюватися перманентна легітимація делегованої влади,

двосторонній зв'язок поміж народом та його представниками, забезпечуватися стан масової політичної участі» [38, с. 100]. Водночас, як зазначає вчений, «традиційний поділ на «чисті» прямі та представницькі форми демократії через їх комплексний характер є умовним. Визначальним критерієм для формалізації постає домінування або безпосередності або опосередкованості участі суспільства у владних відносинах [38, с. 100].

Що стосується розвитку демократії в сучасній Україні, то, як зазначає А. Кондратюк, «розвиток демократії в Україні гальмують такі основні проблеми: 1) посилення протистояння владних інститутів і конфліктність у політичній системі держави; 2) руйнування традиційного типу комунікації між виборцями та обраними до Верховної Ради України (далі – ВРУ) і місцевих рад депутатами; 3) відхід політичних партій, представники яких посіли місця в органах державної влади, від положень передвиборчих програм; 4) непрозорість процесів підготовки та ухвалення рішень виборними органами державної влади; 5) ухвалення законів, підзаконних, а також локальних нормативно-правових актів, які прямо чи опосередковано ускладнюють чи скасовують процедури, спрямовані на максимальне залучення громадян до процесів прийняття рішень; 6) фактична відсутність механізмів політичної відповідальності депутатів рад різного рівня перед своїми виборцями; 7) стрімке зниження довіри до органів представницької влади та суспільна апатія» [11, с. 162].

Крім того, «сучасний етап демократичних трансформацій в Україні потребує посилення механізмів безпосередньої участі громадян у суспільно-політичних процесах. Подальший розвиток демократії в Україні обумовлює, перш за все, необхідність удосконалення конституційних засад реалізації механізмів безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами [11, с. 162], а також покращення забезпечення прав і свобод людини в умовах переваги представницької демократії.

Дослідження еволюції демократії та її основні форми дає можливість дійти таких **висновків**.

Аргументовано, що створення найпершої демократії приписується древнім грекам. Грецька модель була створена у V ст. до нашої ери, в Афінах. Афінська демократія має дві важливі відмінності: 1) це була форма прямої демократії; 2) така система мала частковий характер через відсутність права участі в управлінні державою іноземцям, жінкам, дітям та деяким іншим категоріям осіб.

Науково доведено, що новою хвилею відродження демократії стало створення у Північній Європі політичних інститутів, які згодом привели до створення системи, що поєднує в собі демократію на місцевому рівні та всенародно обраний парламент на найвищому рівні. Першими європейськими державами, які запровадили такі політичні інститути, стали Англія, Швейцарія, Нідерланди, деякі скандинавські держави та інші. В цей час в Англії в результаті об'єднання зборів і самоврядних громад було утворено перший орган державної влади, що мав ознаки парламенту.

Визначено, що сучасні демократії, наслідуючи багато традицій історичних демократій, набувають нових сутнісних і процедурних рис. Передумовами до демократизації на сучасному етапі стали процеси становлення суверенності політичних систем та конституційності їх устрою. У зазначений період виникають суверенні держави, що передбачають на своїй території відносно однорідний режим владних відносин і закріплюють монополію на застосування насильства.

Визначено наступні концепції розвитку демократії: 1) колективістські; 2) плюралістичні; 3) індивідуалістичні; 4) елітарні; 5) партиципаторні; 6) ринкові.

Виокремлено дві форми демократії: 1) безпосередня (пряма) – влада здійснюється усім суспільством шляхом проведення загальних зборів і прийняття на них управлінських рішень (нині це вибори, референдум тощо); 2) представницька (непряма) – влада належить народу, однак він обирає представників спеціально утворених органів державної влади, щоб ті приймали управлінські рішення від імені виборців та в їх інтересах. Встановлено, що низка сучасних держав поєднує ці дві форми демократії.

1.2. Особливості представницької демократії на сучасному етапі

Демократія, яка нині функціонує в Україні, поєднує пряму і представницьку форми, що передбачено Основним Законом. Так, Конституція України проголошує, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [12].

У політичній науці, як стверджує І. В. Овчар, «розрізняють інститути безпосередньої (прямої) демократії, які забезпечують пряме або безпосереднє волевиявлення у питаннях державного і суспільного життя (реалізуються через референдуми, плебісцити – пряме голосування, всенародне обговорення, вибори), й інститути представницької демократії, що забезпечують реалізацію волі громадян через обраних ними представників – депутатів та інших виборних осіб. Ускладнення суспільних відносин і політичних процесів спричинило до переваги представницької демократії над безпосередньою» [19, с. 56].

«Узятий незалежною Україною курс на побудову громадянського суспільства, правової держави з верховенством права, пріоритетом прав людини, розподілом влади на законодавчу, виконавчу, судову супроводжується становленням і розвитком представницької демократії. Саме вона є одним з головних елементів розвитку демократичного конституційного ладу» [40, с. 72].

Вчені по-різному визначають поняття представницької демократії. Так, представницька демократія, як стверджує Г. Боднар, це «демократія, у контексті якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні громадою і розв'язанні соціальних проблем, а натомість доручають це своїм представникам, уповноважуючи їх репрезентувати свої інтереси» [2, с. 31; 18, с. 128]. Натомість В. Б. Ковальчук та І. І. Забокрицький визначають «представницьку демократію як одну із форм вираження волі народу (народного суверенітету), яка передбачає оптимально ефективну процедуру прийняття владно-політичних рішень демократично обраними представницькими органам (що діють з урахуванням волі народу)» [9, с. 163; 18, с. 128]. М. П. Требіна «характеризує представницьку

демократію як форму народовладдя, за якої право приймати рішення громада реалізує через обраних нею представників, які повинні відстоювати інтереси тих, хто їх обрав» [18, с. 128; 22, с. 553]. Л. М. Шипілов визначає представницьку демократію як «форму здійснення народовладдя, тобто здійснення влади народом через спеціально уповноважені ним на те органи держави» [38, с. 135].

Схожу позицію мають А. Ткачук і О. Ткачук, які зазначають, що представницька демократія – це така форма організації життя суспільства, за якої громадяни обирають своїх представників до органів влади. Ці органи влади керують суспільством від імені народу – своїх виборців. Таким чином, виборці передають своїм представникам право за себе приймати рішення. Цей вид застосовують в Україні та більшості інших країнах. Наприклад, житель якогось містечка голосує за обрання: Президента України, народних депутатів України, депутатів обласної, районної, міської ради та міського голову. Це величезний вплив на життя своє і всієї країни і це величезна відповідальність за помилковий вибір [36, с. 9].

М. Ф. Головатий переконує, що «представницька демократія є ядром теорій демократії, що ґрунтуються на ліберальних, плюралістичних та інших теоріях. Представницька демократія має ті переваги, що унеможлиблює, або зменшує необхідність встановлення тоталітарних режимів. У такій формі демократія досить поширена в Європі, де панує лібералізм. Водночас представницька демократія надає можливості для перекручування волі та інтересів народу, створює умови для монополізму на істину. Представництво є також джерелом відчуження мас від влади, оскільки передавання повноважень позбавляє багатьох людей безпосередньо впливати на вирішення багатьох питань загальносуспільного значення. І все ж саме представницька демократія набула великого поширення» [5, с. 35–36].

Таким чином, представницьку демократію слід визначати у двох аспектах: вузькому і широкому. Так, у вузькому значенні, представницька демократія – це здійснення державної та місцевої влади органами державної влади та органами місцевого самоврядування, посадові особи яких були обрані народом держави

під час вибрів. Натомість у широкому значенні під представницькою демократією слід розуміти таку форму демократії, за якої організація державної та місцевої влади здійснюється народом опосередковано через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи яких обираються громадянами держави та всенародних чи місцевих виборах на визначений законом строк, і які зобов'язані діяти в інтересах своїх виборців і представляти їх в органах державної влади чи органах місцевого самоврядування.

Як зазначають Ю. І. Атаманчук та В. В. Феньків, «суть представницької демократії полягає в тому, що народ через безпосереднє волевиявлення шляхом виборів формує персональний склад виборних органів та, опосередковано, похідних від них (насамперед уряду), яким надає можливість протягом певного часу здійснювати визначені конституцією повноваження від імені народу» [1, с. 76; 8, с. 95–96]. Крім того, Ю. Б. Клечковський стверджував, що «в умовах режиму представницької демократії безпосереднє волевиявлення народу і здійснення влади розділені: народне волевиявлення (без якого немає демократії взагалі) реалізується через вибори, а владні повноваження здійснюються під контролем народу органами, сформованими на обмежений час за підсумками виборів» [1, с. 76; 8, с. 101].

Цікавою видається позиція Л. М. Шипілова, який стверджує, що «представництво генетично походить від влади народу і отримує свою уповноваженість через його безпосередню виборчу діяльність. Суб'єкт – джерело влади (народ), якісно визначає представницького суб'єкта шляхом процедури легітимації; на цьому його безпосередня функція у представницьких владних відносинах закінчується, що й обумовлює назву такої форми. Разом із тим, в процесі здійснення влади представницьким суб'єктом, народ здійснює щодо нього владний вплив, як безпосередньо (референдум), так і евентуально (народні обговорення, петиції, імперативний мандат, накази виборців тощо, – за умови їх юридичного закріплення). Представницький владний суб'єкт характеризується вертикальною та горизонтальною структурою. За критерій вертикального поділу виступає ступінь наближеності державного органу до його

безпосереднього обрання народом. За цього варіанту вчений визначає органи первинного та вторинного народного представництва» [38, с. 135].

Так, горизонтальний поділ, як переконує Л. М. Шипілов, «обумовлений множинністю таких органів як на рівні первинного, так і вторинного представництва. Внаслідок виборчої діяльності народу утворюються органи первинного представництва, де «первинність» означає безпосередню похідність владних повноважень від народу. Первинне народне представництво – це здійснення народом державної влади через обраних ним представників, які уповноважені виражати його інтереси і державну волю, втілюючи її в законодавчій та (або) у виконавчо-розпорядчій діяльності. В Україні за горизонтальним поділом до органів первинного народного представництва належать ВРУ та Президент України, з яких перша встановлює законодавче поле функціонування суспільства, а другий гарантує їх поточне здійснення в повсякденній практиці» [38, с. 135].

Вторинне представництво, як зазначає вчений, це «здійснення державної влади народом через органи безпосередньо уповноважені на це вищими представницькими органами держави (органами первинного представництва). За горизонтальною структурою до таких органів належать ті, які формуються як спільно Парламентом і Президентом, так і кожним із органів первинного представництва в окремоті» [38, с. 142–143].

Сучасна представницька демократія має певні обмеження, які доступні виключно безпосередній демократії. З цього приводу слушно зазначає Л. М. Шипілов, що «об'єктом у представницьких владних відносинах виступають суспільні відносини, які мають публічний інтерес, а відтак такі, що потребують нормативного закріплення та індивідуального владного регулювання. Разом із тим, не можуть бути об'єктом у представницьких владних відносин питання визначення та зміни конституційного ладу (ст. 5 Конституції України), зміни території України (ст. 73 Конституції України), які належать до виключної прерогативи Українського народу. Не виступають самостійним суб'єктом органи первинного представництва і щодо внесення змін до розділу I

«Загальні положення», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», де для завершального владного впливу потрібне народне волевиявлення на референдумі» [38, с. 143].

«У 2014 році між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС) було укладено Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Відповідно до цієї угоди Україна зобов'язувалася виконати низку умов, які б сприяли набуття Україною членства в ЄС. Однією з вимог було здійснення децентралізації влади, а отже, посилення представницької демократії» [40, с. 72].

«Реформування представницької демократії в Україні почалося з роботи над виборчим законодавством, яке б зробило виборчий процес прозорим та зрозумілим. У зв'язку з цим у 2019 році було прийнято Виборчий кодекс України, який змінив правила фінансування політичних партій, процедуру передвиборної агітації а також формування та реєстрації списків кандидатів. Прийняття цього кодексу істотним чином вплинуло на розвиток представницької демократії, оскільки тепер виборці бачили, кого конкретно вони обирають (відсутність закритих списків). Таким чином, громадянин, який віддає свій голос за певну політичну партію, бачить перелік кандидатів, які зможуть бути обрані. Крім того, правила фінансування політичних партій, передбачені Виборчим кодексом України, значно обмежили вплив олігархів на політичні сили в Україні. Тим самим, процес виборів став більш прозорим та чесним. Однак ефективність положень зазначеного кодексу ще прийдеться перевірити на практиці у післявоєнний період» [40, с. 72–73].

«23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на вступ в ЄС. Одним із критеріїв набуття статусу повноправного члена ЄС, що відноситься до так званих «копенгагенських критеріїв», є стабільність установ, що гарантують демократію, верховенство права, повагу і захист меншин» [40, с. 73].

«Необхідно констатувати, що нині в Україні запроваджено таку стабільність, оскільки в нашій державі: 1) вибори Президента України, народних

депутатів України та депутатів місцевих рад проводять шляхом таємного голосування; 2) кожний громадянин України має право обирати та бути обраним. Так, відповідно до ст. 38 Конституції України «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [12]; 3) кожен громадянин України має право на створення політичних партій (ст. 37 Конституції України) [12]; 4) кожен громадянин України має право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України) [12]. При цьому такі права є не лише «формальними», а реально виконуються, і незаконно не обмежуються з боку держави. Обмеження прав і свобод людини та громадянина в Україні можливе лише за рішенням суду» [40, с. 73].

«В Україні також діє принцип верховенства права, який затверджений Конституцією України. Крім того, у грудні 2022 року наша держава виконала останню складову політичного критерію вступу до ЄС («копенгагенські критерії») – прийняла Закон України від 13 грудня 2022 року № 2827-IX «Про національні меншини (спільноти) України». Цим законом утверджено, що «громадянам України незалежно від етнічного походження, належності до національних меншин (спільнот) гарантуються рівні громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та мовні права і свободи, визначені Конституцією України» [28]. Таким чином, можна стверджувати, що в Україні навіть в умовах воєнного стану стрімко розвивається представницька демократія і при цьому формується громадянське суспільство, яке здатне висловлювати свою позицію з тих чи інших питань щодо осіб, яких вони обрали до органів влади. Все це явно свідчить про правильно обраний європейський шлях нашого суспільства і держави, а також скорішого набуття членства в ЄС» [40, с. 73].

З приводу розбудови сучасної представницької демократії Н. А. Латигіна зазначає, що «сьогодні Україна потребує посилення державної влади, формування сильної демократичної держави, оскільки зараз ми маємо ще не досконалу, не сильну державу, в якій значна частина проголошених у

Конституції України положень поки що є формальними деклараціями та побажаннями і потребує детальнішого розкриття у відповідних законах (хоча сам зміст Основного Закону України засвідчує її демократичний вибір, розкриває суть демократії, проголошує її основні засади). Наприклад, принцип плюралізму за нинішніх умов здійснюється в Україні у гіпертрофованому вигляді: більше 100 політичних партій претендують на те, щоб стати керівною силою у суспільстві і державі. Це свідчить, насамперед, про обмеженість соціальної підтримки та частковий характер їх стратегій. Конституція сама по собі робить можливою доволі значну амплітуду політичних рішень. Враховуючи ці та інші моменти, а також характер політичних подій, що відбуваються нині в Україні, можна говорити про незавершеність конституційного процесу в Україні. Але вже саме проголошення демократії, конституційне закріплення її засад повинно сприяти утвердженню стабільності та злагоди у суспільстві» [15, с. 57].

«Водночас слід констатувати, що нинішня ситуація з державними службовцями є неоднозначною. З одного боку вони в тяжких умовах воєнного стану здатні виконувати свої службові повноваження, з іншого – наявні факти корупційної діяльності навіть в оборонному секторі. В Україні скалася ситуація, що одні народні обранці сприяють розвитку нашої держави, суспільства, захисту територіальної цілісності та незалежності України, а інші – намагаються незаконно збагатитися шляхом зловживання владою. При чому цю владу їм надав народ у якого вони ці гроші і віднімають. З огляду на зазначене, однією з головним проблем влади на сьогодні є корупційна складова їх діяльності» [40, с. 73].

«На нашу думку, корупційну складову в органах державної влади та місцевого самоврядування можна усунути шляхом скорішого розвитку електронного врядування (е-урядування) та запровадження нових його складових – е-уряд, е-демократія, е-законодавство, е-освіта, е-кадастр та інші. Прозорість і відкритість процедур управління державними справами, а також реальна можливість допомагати та контролювати діяльність народних обранців

дасть змогу дійти європейського рівня представницької демократії в Україні» [40, с. 73].

«Також слід акцентувати увагу на вимогах до кандидатів у виборні органи влади. Такі вимоги повинні також містити необхідність володіти державною мовою та однією з мов держав ЄС, знання парламентських процедур та основних регулюючих діяльність парламенту чи органу місцевого самоврядування нормативно-правових актів, впевнене володіння інформаційно-комунікаційними технологіями (базами даних, комп'ютерами, інформаційними порталами тощо)» [40, с. 73–74].

Дослідження особливостей представницької демократії на сучасному етапі дає можливість дійти таких **висновків**.

Визначено, що представницьку демократію слід визначати у двох аспектах: вузькому і широкому. У вузькому значенні представницька демократія – це здійснення державної та місцевої влади органами державної влади та органами місцевого самоврядування, посадові особи яких були обрані народом держави під час вибрів. У широкому значенні представницька демократія – це така форма демократії, за якої організація державної та місцевої влади здійснюється народом опосередковано через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи яких обираються громадянами держави та всенародних чи місцевих виборах на визначений законом строк, і які зобов'язані діяти в інтересах своїх виборців і представляти їх в органах державної влади чи органах місцевого самоврядування.

Науково доведено, що в сучасному періоді реформування представницької демократії в Україні почалося з роботи над виборчим законодавством, яке б зробило виборчий процес прозорим та зрозумілим. У зв'язку з цим у 2019 році було прийнято Виборчий кодекс України, який змінив правила фінансування політичних партій, процедуру передвиборної агітації а також формування та реєстрації списків кандидатів. Прийняття цього кодексу істотним чином вплинуло на розвиток представницької демократії, оскільки тепер виборці бачили, кого конкретно вони обирають (відсутність закритих списків).

Аргументовано, що в Україні навіть в умовах воєнного стану стрімко розвивається представницька демократія і при цьому формується громадянське суспільство, яке здатне висловлювати свою позицію з тих чи інших питань щодо осіб, яких вони обрали до органів влади. Все це явно свідчить про правильно обраний європейський шлях нашого суспільства і держави, а також скорішого набуття членства в ЄС.

Обґрунтовано, що для подальшого розвитку представницької демократії в Україні в контексті євроінтеграції необхідно скоріше запроваджувати е-урядування та зменшувати корупційні прояви в органах державної влади та місцевого самоврядування. Крім того, необхідно залучати до управління державою молодих спеціалістів, оскільки саме вони зараз на високому рівні володіють інформаційно-комунікаційними технологіями, вивчають різні мови та цікавляться зарубіжним досвідом впровадження різних інститутів управління державними справами. Їх знання, навички та енергійність сприятимуть розбудові громадянського суспільства в Україні, покращення представницької демократії та викоріненню корупції з державної влади.

Висновки до розділу 1

Аргументовано, що створення найпершої демократії приписується древнім грекам. Афінська демократія була створена у V ст. до нашої ери, та мала дві важливі відмінності: 1) це була форма прямої демократії; 2) така система мала частковий характер через відсутність права участі в управлінні державою іноземцям, жінкам, дітям та деяким іншим категоріям осіб.

Передумовами до демократизації на сучасному етапі стали процеси становлення суверенності політичних систем та конституційності їх устрою. У зазначений період виникають суверенні держави, що передбачають на своїй території відносно однорідний режим владних відносин і закріплюють монополію на застосування насильства.

Виокремлено дві форми демократії: 1) безпосередня (пряма) – влада здійснюється усім суспільством шляхом проведення загальних зборів і прийняття на них управлінських рішень (нині це вибори, референдум тощо); 2) представницька (непряма) – влада належить народу, однак він обирає представників спеціально утворених органів державної влади, щоб ті приймали управлінські рішення від імені виборців та в їх інтересах. Встановлено, що низка сучасних держав поєднує ці дві форми демократії.

Представницьку демократію слід визначати у двох аспектах: вузькому і широкому. У вузькому значенні представницька демократія – це здійснення державної та місцевої влади органами державної влади та органами місцевого самоврядування, посадові особи яких були обрані народом держави під час виборів. У широкому значенні представницька демократія – це така форма демократії, за якої організація державної та місцевої влади здійснюється народом опосередковано через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи яких обираються громадянами держави та всенаціональних чи місцевих виборах на визначений законом строк, і які зобов'язані діяти в інтересах своїх виборців і представляти їх в органах державної влади чи органах місцевого самоврядування.

РОЗДІЛ 2

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Права і свободи людини в системі демократичних цінностей

Глобалізація зруйнувала традиційні кордони між націями. Глобалізація включає низку одночасних процесів, зокрема інтернаціоналізацію капіталу, міжнародну торгівлю, розвиток міжнародних інститутів (таких як Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), ЄС та Світова організація торгівлі) та нові технології комунікації, які зближують людей всього світу. У зв'язку з цим, усе більшої значущості набувають міжнародні стандарти права людини. Права людини на міжнародному рівні визначають стандарти поведінки держави з людьми та виробляють спільні умови для засудження несправедливості та утисків. Вони вимагають рівності всіх людей та сприяють боротьбі проти дискримінації. Жінки, діти, меншини та біженці – ось деякі з тих груп людей, які користуються особливим захистом відповідно до міжнародних документів з прав людини. Різниця між багатими та бідними у всьому світі, охорона навколишнього середовища та пошук шляхів запобігання збройних конфліктів – лише кілька прикладів проблем, у яких права людини сьогодні відіграють ключову роль.

Права людини є невід'ємним надбанням всіх людей, без будь-яких привілеїв чи утисків на підставі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження чи будь-якого іншого аспекту. Права людини включають право на життя і свободу, свободу від рабства та тортур, свободу переконань та їх вільне вираження, право на працю та освіту тощо. Ці права повинні мати всі люди, без будь-якої дискримінації.

Права людини, як зазначає Л. В. Терещенко, це «комплекс природних і непорушних свобод і юридичних можливостей, обумовлених фактом існування людини в цивілізованому суспільстві. Право виступає мірою свободи, і зміст

його в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності. Право виступає як засобом забезпечення свободи, так і важливим засобом обмеження неузгоджених із суспільними потребами й уявленнями людей про добро і справедливість рівня свободи й обсягу влади. Встановлювані заборони й обмеження повинні бути доцільними з погляду гарантій свободи, а отже – і справедливими. Права людини мають природну сутність і є невід’ємними від індивіда, вони позатериторіальні та позанаціональні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об’єктом міжнародно-правового регулювання та захисту» [17, с. 17].

Міжнародне право у сфері прав людини визначає правові обов’язки держав, відповідно до яких вони зобов’язані діяти певним чином або утримуватися від певних дій з метою забезпечення та захисту прав людини та основних свобод окремих осіб чи груп людей. Одним з найважливіших досягнень ООН є створення всеосяжного зведення законів у галузі прав людини – універсального кодексу, який захищається на міжнародному рівні, до якого може приєднатися будь-яка держава і до реалізації якої прагнуть всі люди. ООН визначила широке коло визнаних на міжнародному рівні прав, включаючи громадянські, культурні, економічні, політичні та соціальні права. Вона також створила механізми забезпечення та захисту цих прав, а також сприяння державам у виконанні взятих на себе зобов’язань.

На міжнародному рівні усі головні права людини закріплені в Загальній декларації прав людини, яка була прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Так, Генеральна Асамблея ООН проголосила зазначений документ як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі Загальну декларацію прав людини, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів ООН, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією [7].

З моменту свого прийняття в 1948 році Загальна декларація прав людини була перекладена більш ніж 500 мов, ставши найбільш перекладеним документом у світі, і послужила орієнтиром для конституцій багатьох нових незалежних держав та багатьох молодих демократій. Разом з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та двома факультативними протоколами до нього (про процедуру подання та розгляду скарг і про смертну кару) та Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права ці три інструменти утворюють так званий Міжнародний білль про права людини.

ООН визначила, що міжнародні договори у сфері прав і свобод людини, як універсального, і регіонального характеру, мають ґрунтуватися на традиційних цінностях людства і не суперечити їм. В іншому випадку такі угоди не можуть вважатися дійсними. Відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів будь-який «договір є неважним (недійсним), якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права. Оскільки це стосується цієї Конвенції, імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер» [3]. Гідність, свобода та відповідальність є основою міжнародних норм та стандартів, закріплених в універсальних та регіональних угодах у сфері прав людини. Тому їх порушення суперечитиме імперативним нормам сучасного міжнародного права і робитиме універсальний та регіональний договір недійсним. Як було зазначено, традиційні цінності людства мають універсальний характер і лежать в основі всіх прав людини.

Слід зауважити, що не можна тлумачити права і свободи людини виключно в юридичному аспекті, визначаючи лише правові положення та санкції у разі їх порушення. Для універсального дотримання прав і свобод людини першочерговим є заохочення з боку держави культури поваги до прав і свобод інших людей, їх людської гідності, свободи, а також до обов'язку не порушувати їх та не посягати на права і свободи інших людей. Права і свободи людини

повинні бути інструментом об'єднання всіх держав і народів. Для цього необхідно підтвердити моральну значущість норм та стандартів у галузі прав і свобод людини за допомогою визнання того факту, що в їхній основі лежать традиційні цінності всього людства.

Однак на міжнародному рівні існує проблема проголошення та забезпечення прав і свобод людини. Так, попри те, що права і свободи людини закріплені в універсальних міжнародних договорах і визнані в усьому світі, їхня практична імплементація у низці регіонів серйозно обмежена. В деяких суспільствах та громадах права людини сприймаються як чужа концепція, яку нав'язують інші цивілізації. Подолання цього стереотипу допоможе визнання нерозривного зв'язку між традиційними цінностями та правами людини. Кожна людина з моменту народження має природні права. Він наділений гідністю, свободою та відповідальністю. Тому існує нерозривний зв'язок між традиційними цінностями та правами людини, що сприяє їхньому визнанню як обов'язкові та універсальні.

В Європі права і свободи людини визначені як на міжнародному рівні, так і в межах європейських держав. Так, Рада Європи на підставі Загальній декларації прав людини 4 листопада 1950 року прийняла Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та додаткові протоколи до неї. Вона передбачає наступні права і свободи людини: 1) право на життя; 2) заборона катування; 3) заборона рабства і примусової праці; 4) право на свободу та особисту недоторканність; 5) право на справедливий суд; 6) ніякого покарання без закону; 7) право на повагу до приватного і сімейного життя; 8) свобода думки, совісті і релігії; 9) свобода вираження поглядів; 10) свобода зібрань та об'єднання; 11) право на шлюб; 12) право на ефективний засіб правового захисту; 13) заборона дискримінації; 14) відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації; 15) обмеження політичної діяльності іноземців; 16) заборона зловживання правами; 17) межі застосування обмежень прав [10].

Текст документа доповнюють 16 протоколів. Так, права на власність, освіту та на вільні вибори закріплені у протоколі № 1 (1952), заборона

тюремного ув'язнення за борги, екстрадиції громадян та свобода пересування – у протоколі № 4 (1963). Право на апеляцію у кримінальних провадженнях, на компенсацію за неправомірне засудження, а також право не бути двічі притягнутим до відповідальності за одне й те саме правопорушення включено до протоколів № 6 та № 7 (1983 та 1984 відповідно). Протокол № 12 (2000) заборонив загальну дискримінацію, а протокол № 13 (2002) зафіксував заборону на страту за будь-яких обставин. Протокол № 16 (2013) дає можливість верховним судам держав-учасниць отримувати консультації та поради Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

У процесі імплементації положень міжнародних документів у частині визначення прав і свобод людини не можна застосовувати однаковий підхід до всіх держав та народів. Нав'язування єдиної для усіх держав світу чи певного регіону, зокрема Європи, під приводом універсалізації прав і свобод людини, призводять до розбіжностей та протиріч, підривають природний характер прав і свобод людини та неоднозначного їх тлумачення. З метою уникнення такої ситуації Рада Європи рекомендує імплементувати положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в національне законодавство з урахуванням особливостей політичної, соціальної, економічної, культурної та інших сфер життєдіяльності держави і суспільства.

На національному рівні основні права і свободи людини передбачені в Конституції України. В Основному Законі виділяють такі основні групи прав і свобод людини: 1) громадські; 2) економічні; 3) соціальні; 4) культурні права [17, с. 10]. Наприклад, конституційні норми передбачають наступні права і свободи людини в Україні:

1. Громадські – «право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23); невід'ємне право на життя (ст. 27); право на повагу до його гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних

розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40); право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55)» [12].

2. Економічні – «право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45)» [12].

3. Соціальні – «право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50); право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); право на професійну правничу допомогу (ст. 59)» [12].

4. Культурні права – «право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на освіту (ст. 53)» [12].

«Класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків будується не довільно, а із врахуванням наявності в суспільстві різних сфер діяльності, якісно

різних за змістом суспільних відносин; взаємовідносин держави і громадянина у сфері правоохоронної діяльності держави, спрямованої на захист життя, здоров'я, індивідуальної свободи і безпеки, честі й гідності людини, взаємовідносин у політичній, соціальній, економічній та культурній сферах» [17, с. 9].

Виокремлюють три покоління прав і свобод людини: 1) природні, політичні; 2) соціальні, економічні, культурні; 3) колективні. Як зазначають вчені, «у ХХІ ст. можна говорити про становлення нового покоління прав людини, котре пов'язане з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо. Ці права є результатом втручання у психофізіологічну сферу життя людини (наприклад, право людини на штучну смерть (евтаназію); право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї, вирощування органів людини з її стовбурових клітин та ін.), яке, однак, не є безмежним (заборона клонування людини та встановлення інших правових меж). До переліку прав людини вчені також включають: зміну статі, трансплантацію органів, клонування, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, штучне запліднення, евтаназію, вільну від дитини сім'ю, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами, доступ до Інтернету» [17, с. 11].

Утвердження та забезпечення основоположних прав і свобод людини в державі сприяє формуванню громадянського суспільства. З цього приводу слушно зазначає О. С. Лотюк, що «важливою передумовою громадянського суспільства, тісно пов'язаною з демократією, стало утвердження природних і інших основоположних прав і свобод людини, які, починаючи з ХVІІІ–ХІХ ст., почали закріплюватися в біллях про права та перших конституціях держав Європи й Америки» [16, с. 83]. В свою чергу інші вчені зазначають, що «права людини стали основним гаслом і найбільшим здобутком тогочасних революцій і воєн за незалежність. Не випадково одним із перших загальноновизнаних конституційних актів в історії людства стала Декларація прав людини й

громадянина 1789 р. у Франції, яку згадані вчені вважають «предтечею Загальної декларації прав людини 1948 р.»» [16, с. 83; 21, с. 240].

Нині в Україні конституційна цінність прав і свобод людини в системі інших демократичних цінностей не піддається сумнівам. З цього приводу Ю. С. Шемшученко стверджує, що «демократизм будь-якої держави, визначається її ставленням до прав і свобод людини та громадянина» [16, с. 83; 37, с. 239]. Крім того, О. С. Лотюк зазначає, що «ефективність громадянського суспільства також дуже легко перевіряється через оцінку стану дотримання конституційних прав і свобод людини. Сприйняття прав і свобод людини як власних цінностей породжує готовність членів громадянського суспільства сприяти їх реалізації та за необхідності ставати на захист відповідних конституційних прав і свобод. Не менш важливим чинником утвердження та розвитку громадянського суспільства, на думку вченого, є втілення в повсякденне життя людини принципу верховенства права, свободи й рівності. Принципи свободи й рівності стали ідеологічним складником системи конституційних прав і свобод, закріплених у Конституції України» [16, с. 83].

Права і свободи людини гарантують вільні та чесні вибори за умови політичної рівності, забезпечують відкриту комунікацію, вільний процес формування громадської думки, а також процес реалізації демократично прийнятих рішень та допомагають демократичній владі бути ефективною. Права і свободи людини гарантують окремому особі, що її інтереси будуть дотримані. При цьому, слід акцентувати увагу, що права і свободи людини можуть існувати тільки в демократичних державах, і водночас демократична держава не може бути такою без поваги, захисту та реалізації прав і свобод людини.

Дослідження прав і свобод людини в системі демократичних цінностей дає можливість дійти таких **висновків**.

Аргументовано, що права людини є невід'ємним надбанням всіх людей, без будь-яких привілеїв чи утисків на підставі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження чи будь-якого іншого аспекту. Права людини включають право на життя і свободу, свободу від рабства та

тортур, свободу переконань та їх вільне вираження, право на працю та освіту тощо. Ці права повинні мати всі люди, без будь-якої дискримінації.

Визначено, що на міжнародному рівні усі головні права людини закріплені в Загальній декларації прав людини. В Європі права і свободи людини визначені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На національному рівні основні права і свободи людини передбачені в Конституції України, які можна поділити на такі основні групи: 1) громадські; 2) економічні; 3) соціальні; 4) культурні права.

Науково доведено, що для універсального дотримання прав і свобод людини першочерговим є заохочення з боку держави культури поваги до прав і свобод інших людей, їх людської гідності, свободи, а також до обов'язку не порушувати їх та не посягати на права і свободи інших людей. Права і свободи людини повинні бути інструментом об'єднання всіх держав і народів. Для цього необхідно підтвердити моральну значущість норм та стандартів у галузі прав і свобод людини за допомогою визнання того факту, що в їхній основі лежать традиційні цінності всього людства.

Обґрунтовано, що не можна тлумачити права і свободи людини виключно в юридичному аспекті, визначаючи лише правові положення та санкції у разі їх порушення. Для універсального дотримання прав і свобод людини першочерговим є заохочення з боку держави культури поваги до прав і свобод інших людей, їх людської гідності, свободи, а також до обов'язку не порушувати їх та не посягати на права і свободи інших людей.

2.2. Механізми забезпечення дотримання прав і свобод людини

Важливою проблемою, здатною впливати на співвідношення авторитаризму та демократії, є ступінь реалізації прав і свобод людини. Від того, яка складеться в державі концепція прав і свобод, на яких засадах сформовано національне законодавство і, відповідно, політика держави в галузі прав і свобод людини, залежить здатність чи нездатність держави позитивно впливати на формування демократичного політичного режиму. Саме проблема прав і свобод людини є тією ключовою проблемою, цілеспрямоване та систематичне вирішення якої здатне розвивати суспільство демократичним шляхом, блокувати механізми авторитарного впливу, звужити автократичне поле управління суспільством, зробити істотний внесок у співвідношення авторитаризм–демократія на користь останньої. З іншого боку, чим більш демократичним є політичний режим, тим сильніші демократичні політичні інститути, що своєю чергою впливає на ефективності створення у суспільстві правозахисних механізмів. Таким чином, процеси демократизації суспільства, зокрема політичного режиму, та утвердження прав і свобод людини, взаємопов'язані та взаємозалежні.

Права та свободи людини мають бути фундаментальним поняттям для утвердження справжньої демократії та конституційності, державною ідеологією у правовій державі, сутністю та змістом цивільно-політичного устрою суспільства, його політико-правового життя. При цьому, держава є основним носієм відповідальності перед народом та міжнародним співтовариством за забезпечення прав і свобод людини.

Реалізація прав, проголошених у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права та інші міжнародні акти, стала дуже непростим процесом, особливо для держав, що пройшли непросту історію колоніальної залежності та зазнали впливу чужих культур. Офіційне визнання ООН універсальності міжнародних стандартів прав людини та їхньої

обов'язковості для всіх держав світу не повинно ігнорувати складнощі, що виникають з їхньою реалізацією у низці регіонів світу. Практично всі держави відтворюють міжнародні стандарти у національному законодавстві, оголошують про їхню обов'язковість і проголошують своє прагнення реалізації. Однак, слід визнати, що реалізація низки універсальних прав людини залежить і від економічного, соціального та культурного розвитку певної держави, рівня добробуту народів, які мешкають у них. Тому реалізація універсальних прав і свобод людини обумовлює появу труднощів та перешкод, які можна вирішити, якщо імплементацію міжнародних документів здійснювати з урахуванням національних особливостей певної держави, що нині роблять європейські держави.

Нині Україна бере активну участь у євроінтеграційному процесі, ратифікуючи значну кількість міжнародних актів, що стосуються прав і свобод людини. Щодо проблемних сфер, які сильно впливають на ситуацію з дотриманням прав і свобод людини, Україна вдається до допомоги міжнародних організацій (наприклад, у боротьбі з корупцією, розвитку сфери корпоративної соціальної відповідальності тощо). В обох випадках основна увага приділяється послідовній реалізації положень універсальної концепції прав і свобод людини у чинному законодавстві України.

ООН та інші міжнародні організації затвердили права людини, але їх дотримання – справа насамперед окремих держав. Поважати честь, гідність та права людей – завдання, що постійно стоїть перед політичним керівництвом, правоохоронними органами, органами правосуддя, системою охорони здоров'я, пенітенціарною системою, тобто, перед будь-якими органами державної влади.

Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [12]. З цього приводу Н. Опольська стверджує, що «комплексний і

цілеспрямований процес переходу прав та свобод людини із декларативності в реальну площину є забезпеченням прав і свобод особи, що передбачає їх визнання і повагу, дотримання і гарантування, охорону і захист» [20, с. 191]. Водночас слушно зазначає О. М. Гришко, що «закріплення на законодавчому рівні основних прав і свобод людини є недостатнім. Вони реалізуються лише тоді, коли держава за допомогою правового механізму забезпечення прав і свобод людини створює належні умови для реалізації кожним своїх прав, свобод і законних інтересів. Забезпечення прав і свобод людини здійснюється через різні механізми як на національному, так і міжнародному рівнях. Національний механізм забезпечення прав людини має свої особливості у кожній державі, у той час як міжнародний є однаковим для всіх, незалежно від політичних, релігійних та інших переконань, статі тощо» [6, с. 33–34].

Як переконує Н. Опольська, «охорона, реалізація і захист – це стадії механізму забезпечення прав і свобод людини, які виникають внаслідок функціонування його структурних елементів. Реалізації прав і свобод – це безпосередня діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на створення необхідних умов для перетворення задекларованих соціальних благ на стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою. Вона може проявлятися у використанні, виконанні та дотриманні прав та свобод. Особливість цієї стадії у тому, що її динаміка залежить від суб'єктивної волі носія права» [20, с. 192–193].

Схожу думку мають й інші вчені. Так, М. Савенко зазначає, що «основу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина становлять й умови, і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав і свобод громадян. Ефективність такого механізму залежить і від наявності незалежних органів державної влади, які здійснюють захист прав і свобод і контроль за дотриманням і виконанням норм, що встановлюють права і свободи» [6, с. 34; 35, с. 74]. В свою чергу В. Радзівська стверджує, «що саме

через систему органів, створених державою, а також інших інституцій здійснюється механізм забезпечення прав людини» [6, с. 34; 33, с. 151–152].

Таким чином, під механізмом забезпечення дотримання прав і свобод людини слід розуміти сукупність правових (юридично закріплених норм) та інституційних (наявності відповідних уповноважених державних органів) засобів щодо реалізації (утілення в життя) задекларованих у міжнародних нормативно-правових актах, Конституції чи законах держави права і свобод людини.

Правові засоби, тобто закріплені у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Конституції України норми, які містять положення про права і свободи людини, були досліджені у попередньому підрозділі роботи. Саме тому, в межах цього підрозділу, слід проаналізувати наявні в Україні інституційні засоби забезпечення дотримання прав і свобод людини, тобто відповідні органи державної влади або місцевого самоврядування.

Одним із головних суб'єктів забезпечення дотримання прав і свобод людини в Україні є ВРУ – єдиний орган законодавчої влади [12]. Парламент наділений повноваженнями приймати закони, а, відповідно до ст. 92 Конституції України, «виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина» [12]. Таким чином, ВРУ визначає права і свободи людини, а також, у разі необхідності, ратифікую міжнародні договори чи інші документи, що також впливають на стан забезпечення дотримання прав і свобод людини в нашій державі.

Крім того, ВРУ здійснює парламентський контроль додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, «парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), який у своїй діяльності керується Конституцією України,

законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ» [32].

Відповідно до ст. 3 Закону України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є: 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина; 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі; 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу» [32].

Уповноважений не лише самостійно виявляє порушення прав і свобод людини під час перевірок, а й «приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян». Звернення подаються Уповноваженому в письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років. Однак, він не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду. Повідомлення про прийняття звернення до розгляду або відмову у прийнятті звернення до розгляду надсилається в письмовій формі особі, яка його подала. Відмова у прийнятті звернення до розгляду повинна бути вмотивованою» [32].

Наступним суб'єктом забезпечення дотримання прав і свобод людини в Україні є Президент України, який, відповідно до ст. 102 Основного Закону, «є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина» [12]. Таким чином, повноваження Президента України щодо гарантування прав і свобод людини передбачено Конституцією України. Ці повноваження він реалізує за допомогою власних рішень, зокрема Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 «Про Національну стратегію у сфері прав людини» було затверджено Національну стратегію у сфері прав людини [29].

Зі змісту зазначеного документу зрозуміло, що «затвердження Національної стратегії у сфері прав людини зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв'язання системних проблем у зазначеній сфері. Її метою є забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування та реалізації державної політики, здійснення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, ведення господарської діяльності. А результатом має стати запровадження системного підходу до забезпечення прав і свобод людини, узгодженості дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів господарювання, створення в Україні ефективного механізму реалізації та захисту прав і свобод людини, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі порушень, виявлених ЄСПЛ» [29].

Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) також є суб'єктом забезпечення дотримання прав і свобод людини в Україні. Це підтверджується його повноваженнями, зокрема, відповідно до ст. 116 Конституції України, він «забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України, а також вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина» [12]. Крім того, відповідно

до ст. 10 Закону України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», КМУ: «1) координує і контролює діяльність органів виконавчої влади щодо вжиття ними необхідних заходів із забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб відповідно до зазначеного закону; 2) забезпечує проведення моніторингу внутрішнього переміщення осіб, спрямовує діяльність органів виконавчої влади на усунення обставин (умов), що сприяли внутрішньому переміщенню осіб, захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, сприяння поверненню таких осіб до залишеного місця проживання та їх реінтеграції; 3) у разі настання обставин, зазначених у ст. 1 зазначеного закону, які спричинили масове (більше 100 тисяч осіб) переміщення громадян України, або у разі продовження дії обставин, зазначених у ст. 1 зазначеного закону, понад 6 місяців затверджує комплексні державні цільові програми щодо підтримки та соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб із визначенням джерел та обсягів фінансування, контролює їх виконання; 4) здійснює інші повноваження, передбачені цим та іншими законами» [24].

Поряд з КМУ суб'єктами забезпечення дотримання прав і свобод людини в Україні є місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Так, відповідно до Закону України від 9 квітня 1999 року № 586-XIV «Про місцеві державні адміністрації», місцеві органи виконавчої влади, зокрема «місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують виконання Конституції, законів України, актів Президента України, КМУ, інших органів виконавчої влади вищого рівня, а також законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян, а також здійснюють інші повноваження, передбачені ст. 25 зазначеного закону» [27]. Водночас, органи місцевого самоврядування, зокрема «виконавчі органи сільських, селищних, міських рад забезпечують вимоги законодавства щодо розгляду звернень громадян, здійснюють контроль за станом цієї роботи на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності, а також вживають у разі надзвичайних ситуацій необхідних заходів відповідно до

закону щодо забезпечення державного і громадської безпеки і порядку, життєдіяльності підприємств, установ та організацій, врятування життя людей, захисту їх здоров'я, збереження матеріальних цінностей» [26]. Крім того, зазначені вище органи здійснюють й ніші повноваження, визначені Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Суб'єктами, які сприяють не лише забезпеченню прав і свобод людини, а й здійснюють їх захист, є суди (місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд), а також Конституційний Суд України. Відповідно до ст. 55 Основного Закону, «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією України, та у порядку, визначеному законом» [12].

Дослідження механізму забезпечення дотримання прав і свобод людини дає можливість дійти таких **висновків**.

Аргументовано, що нині Україна бере активну участь у євроінтеграційному процесі, ратифікуючи значну кількість міжнародних актів, що стосуються прав і свобод людини. Щодо проблемних сфер, які сильно впливають на ситуацію з дотриманням прав і свобод людини, Україна вдається до допомоги міжнародних організацій (наприклад, у боротьбі з корупцією, розвитку сфери корпоративної соціальної відповідальності тощо). В обох випадках основна увага приділяється послідовній реалізації положень універсальної концепції прав і свобод людини у чинному законодавстві України.

Визначено, що механізм забезпечення дотримання прав і свобод людини – це сукупність правових (юридично закріплених норм) та інституційних (наявності відповідних уповноважених державних органів) засобів щодо реалізації (утілення в життя) задекларованих у міжнародних нормативно-правових актах, Конституції чи законах держави права і свобод людини.

Науково доведено, що правовими засобами механізму забезпечення дотримання прав і свобод людини є закріплені у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Конституції України норми, які містять положення про права і свободи людини. Інституційними засобами забезпечення дотримання прав і свобод людини є відповідні органи державної влади або місцевого самоврядування, які уповноважені забезпечувати дотримання прав і свобод людини.

Виокремлено систему суб'єктів, які здійснюють забезпечення дотримання прав і свобод людини в Україні. До них належать: 1) ВРУ; 2) Президент України; 3) КМУ; 4) місцеві органи виконавчої влади; 5) органи місцевого самоврядування; 6) суди (місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд); 7) Конституційний Суд України.

Висновки до розділу 2

Визначено, що на міжнародному рівні усі головні права людини закріплені в Загальній декларації прав людини. В Європі права і свободи людини визначені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На національному рівні основні права і свободи людини передбачені в Конституції України, які можна поділити на такі основні групи: 1) громадські; 2) економічні; 3) соціальні; 4) культурні права.

Механізм забезпечення дотримання прав і свобод людини – це сукупність правових (юридично закріплених норм) та інституційних (наявності відповідних уповноважених державних органів) засобів щодо реалізації (утілення в життя) задекларованих у міжнародних нормативно-правових актах, Конституції чи законах держави права і свобод людини.

Науково доведено, що правовими засобами механізму забезпечення дотримання прав і свобод людини є закріплені у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Конституції України норми, які містять положення про права і свободи людини. Інституційними засобами забезпечення дотримання прав і свобод людини є відповідні органи державної влади або місцевого самоврядування, які уповноважені забезпечувати дотримання прав і свобод людини.

Виокремлено систему суб'єктів, які здійснюють забезпечення дотримання прав і свобод людини в Україні. До них належать: 1) ВРУ; 2) Президент України; 3) КМУ; 4) місцеві органи виконавчої влади; 5) органи місцевого самоврядування; 6) суди (місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд); 7) Конституційний Суд України.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

3.1. Проблема прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану

Порушення нормальних умов функціонування держави та суспільства інколи потребують запровадження особливих адміністративно-правових режимів, які необхідні для врегулювання ситуації, ліквідації негативних наслідків тощо. Все це вимагає від держави значних зусиль, які, в свою чергу, проявляються через застосування примусових заходів різного характеру, що супроводжується обмеженням прав і свобод людини. Без таких заходів унормувати обстановку, яка склалася внаслідок порушення нормальних умов функціонування держави та суспільства (надзвичайна подія, надзвичайна ситуація, війна тощо), дуже важко. Запровадження особливого адміністративно-правового режиму є цивілізованим засобом подолання негативних наслідків, спричинених певними подіями. В умовах запровадженого особливого адміністративно-правового режиму виникає проблема дотримання та забезпечення прав і свобод людини, що є однією з головних завдань у взаємовідносинах між державою та суспільством. Саме тому, в таких ситуаціях від органів державної влади вимагається мінімізація обмежень прав і свобод людини, а від суспільства розуміння ситуації та дотримання встановлених обмежень на час відновлення нормальної обстановки.

Одним із таких адміністративно-правових режимів є воєнний стан, тобто «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних

для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [31].

Правовий режим воєнного стану вводиться Указом Президента України на підставі положень Закону України від 12 травня 2015 року № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану», «який визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб» [31].

Попри те, що в умовах воєнного стану гарантуються права і свободи людини, відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», під час воєнного стану можуть бути застосовані наступні заходи, які певним чином обмежують їх, зокрема: «1) запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб. За працівниками, залученими до виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада); 2) використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони,

змінювати режим їхньої роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю; 3) примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка; 4) запроваджувати у порядку, визначеному КМУ, комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світломаскування; 5) встановлювати у порядку, визначеному КМУ, особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів; б) перевіряти у порядку, визначеному КМУ, документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України; 7) забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; 8) порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на стійкість критичної інфраструктури, права і свободи людини, здоров'я населення; 9) встановлювати у порядку, визначеному КМУ, заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; 10) у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян електронне комунікаційне обладнання, телевізійну, відео- і аудіоапаратуру, комп'ютери, а також у разі потреби інші

технічні засоби зв'язку; 11) забороняти у порядку, визначеному КМУ, торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі; 12) вилучати у підприємств, установ і організацій навчальну та бойову техніку, вибухові, радіоактивні речовини і матеріали, сильнодіючі хімічні та отруйні речовини; 13) забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міністерстві оборони України, Службі безпеки України чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки України; обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби; 14) встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ; 15) проводити евакуацію населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони» [31].

24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабною збройною агресією росії проти України Законом України № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» [25] «на всій території України було введено воєнний стан, у зв'язку з чим окремі права і свободи людини та громадянина істотно обмежуються з метою забезпечення безпеки та територіальної цілісності нашої держави» [39, с. 139]. Крім того, «Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» передбачено можливість обмеження конституційних права і свобод людини та громадянина, передбачених ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також введення тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного

стану [23]. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» було запроваджено низку заходів правового режиму воєнного стану, зокрема: 1) запроваджено комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлено спеціальний режим світломаскування; 2) встановлено особливий режим в'їзду і виїзду, обмежено свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів; 3) дозволено перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України; 4) заборонено проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; тощо» [31; 39, с. 139].

В умовах дії правового режиму воєнного стану вкрай важливим є чітке визначення на законодавчому рівні переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені в період дії адміністративно-правового режиму. Такий підхід багато в чому обумовлює ступінь правової захищеності громадян, слугує важливим чинником протидії проявам свавілля з боку окремих працівників державних органів.

Як зазначає О. О. Юріков, «усі зазначені заходи певним чином обмежують права і свободи людини» [39, с. 139–140]. Водночас, «Конституція України і міжнародні нормативно-правові акти, які ратифіковані ВРУ, щодо захисту прав людини, повинні виконуватись, незалежно від того, чи перебуває держава в стані війни, чи ні. Як міжнародне законодавство, так і внутрішнє законодавство України передбачає, що у разі введення воєнного стану можуть обмежуватись певні права людини і громадянина. У період воєнного стану можуть бути встановлені певні обмеження конституційних прав і свобод людини. При цьому основний закон вказує на вичерпний перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть під час воєнного стану» [14, с. 206–207].

Так, відповідно до ст. 64 Конституції України, «не можуть бути обмежені такі права та свободи: 1) рівність конституційних прав і свобод та рівність перед

законом (ст. 24); 2) заборона позбавлення громадянства і права змінити громадянство (ст. 25); 3) невід'ємне право на життя (ст. 27); 4) право на повагу до його гідності (ст. 28); 5) право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); 6) право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40); 7) право на житло (ст. 47); 8) рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівні права дітей (ст. 51, 52); 9) право на судовий захист (ст. 55); 10) право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); 11) право знати свої права і обов'язки (ст. 57); 12) незворотність дії в часі законів та інших нормативно-правових актів (ст. 58); 13) право на професійну правничу допомогу (ст. 59); 14) право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); 15) право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61); 16) презумпція невинуватості (ст. 62); 17) право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст. 63)» [12; 39, с. 139–140].

Таким чином, попри ведення на всій території України правового режиму воєнного стану та обмеження певних прав і свобод людини, усі природні та більшість набутих прав і свобод залишаються доступними для суспільства. Однак, однією з проблем прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану є обмеження права, передбаченого ст. 33 Конституції України. Відповідно до якої, «кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом» [12].

Нині встановлено обмеження на виїзд за межі нашої держави військовозобов'язаним, а також обмежено пересування під час комендантської години та у визначені місця. Як правило це зона бойових дій, місця дислокації військових та військової техніки тощо. Це пов'язано і забезпеченням національної безпеки та необхідності здійснення відсічі збройної агресії росії проти України, тому таке обмеження, хоча і викликає невдоволення у деяких осіб, однак невдоволення не є масовим. Крім того, правоохоронні органи, якій здійснюють реалізацію заходів правового режиму воєнного стану, а також інші органи виконавчої влади намагаються мінімізувати обмеження прав і свобод людини, встановлюючи їх лише в тих місцях, де це є вкрай необхідним. Також для пересування у комендантську годину було розроблено спеціальні перепустки. Таким чином, попри встановлене обмеження органи державної влади дозволяють вільне пересування, але за спеціальним дозволом.

Ще одним істотним обмеженням прав і свобод людини в умовах воєнного стану є обмеження права на інформацію. Органи державної влади значно обмежують, а в деяких випадках забороняють поширення інформації щодо вогневого ураження об'єктів цивільної та військової інфраструктури під час ракетного обстрілу чи застосування ворогом ударних безпілотних літальних апаратів.

Відповідно до рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 і 2 ст. 32, ч. 2 і 3 ст. 34 Конституції України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012, «конституційне обмеження права особи збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію узгоджується з положеннями п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 року, в яких зазначено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [34].

З одного боку це впливає на рівень обізнаності людини про обстановку в державі, що може вплинути на прийняття правильного рішення в тій чи іншій ситуації. З іншого боку, такі обмеження сприяють забезпеченню національної безпеки, зменшують ймовірність повторного скорегованого удару по об'єктам військової або цивільної інфраструктури. Це цілком узгоджується з положенням Конституції України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 34 Основного Закону «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [12]. Водночас згідно з положеннями ч. 3 цієї статті «здійснення прав на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [12].

Оскільки, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [12], правовий режим воєнного стану не може бути причиною відмови органів державної влади чи державних службовців від забезпечення прав і свобод людини.

Дослідження проблем прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану дає можливість дійти таких **висновків**.

Визначено, що порушення нормальних умов функціонування держави та суспільства інколи потребують запровадження особливих адміністративно-правових режимів, які необхідні для врегулювання ситуації, ліквідації негативних наслідків, що, своєю чергою, вимагає від держави застосування примусових заходів різного характеру, що супроводжується обмеженням прав і

свобод людини. В умовах запровадженого особливого адміністративно-правового режиму виникає проблема дотримання та забезпечення прав і свобод людини, що є однією з головних завдань у взаємовідносинах між державою та суспільством. Саме тому, в таких ситуаціях від органів державної влади вимагається мінімізація обмежень прав і свобод людини, а від суспільства розуміння ситуації та дотримання встановлених обмежень на час відновлення нормальної обстановки.

Встановлено, що нині в Україні встановлено обмеження на виїзд за межі нашої держави військовозобов'язаним, а також обмежено пересування під час комендантської години та у визначені місця. Це пов'язано і забезпеченням національної безпеки та необхідності здійснення відсічі збройної агресії росії проти України, тому таке обмеження, хоча і викликає невдоволення у деяких осіб, однак невдоволення не є масовим.

Аргументовано, що одним із істотних обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану є обмеження права на інформацію. Органи державної влади значно обмежують, а в деяких випадках забороняють поширення інформації щодо вогневого ураження об'єктів цивільної та військової інфраструктури під час ракетного обстрілу чи застосування ворогом ударних безпілотних літальних апаратів.

Науково доведено, що обмеження прав і свобод людини під час воєнного стану з одного боку впливає на рівень обізнаності людини про обстановку в державі, що може вплинути на прийняття правильного рішення в тій чи іншій ситуації. З іншого боку, такі обмеження сприяють забезпеченню національної безпеки, зменшують ймовірність повторного скорегованого удару по об'єктам військової або цивільної інфраструктури.

Обґрунтовано, що правовий режим воєнного стану не може бути причиною відмови органів державної влади чи державних службовців від забезпечення прав і свобод людини.

3.2. Перспектива розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період

В Україні діє правовий режим воєнного стану, який необхідний для врегулювання усіх питань, розв'язаних з відсіччю збройної агресії росії проти нашої держави. Збройна агресія супроводжується безпосередніми бойовими діями на величезній українській території Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. Крім того, постійно тривають ракетні обстріли та здійснюється вогневе ураження за допомогою ударних безпілотних літальних апаратів усієї території України. Прикордонні та прифронтові території нашої держави щоденно зазнають авіаційних ударів та артилерійських обстрілів. Все це істотним чином позначається на можливості та якості забезпечення прав і свобод людини в Україні.

Після закінчення війни органи державної влади України скасують або не продовжать дію правового режиму воєнного стану, що означитиме послаблення або цілковите припинення обмежень прав і свобод людини. Однак закінчення дії правового режиму воєнного стану ще не означитиме, що українські органи державної влади та органи місцевого самоврядування будуть мати реальну можливість на належному рівні забезпечувати права і свободи людини, зокрема у колишніх прифронтових районах, а також на деокупованих територіях.

Післявоєнний період буде супроводжуватися особливим періодом, який передбачений Законом України від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ «Про оборону України». Так, відповідно до ст. 1 цього закону, під особливим періодом слід розуміти «період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій» [30].

Як визначено, дія особливого періоду поширюється на відбудовний період після закінчення воєнних дій, тобто на післявоєнний період. Він буде також супроводжуватися певними обмеженнями прав і свобод людини, оскільки це

необхідно для встановлення, відновлення та посилення державної влади України на усій її території, а також необхідності ефективного здійснення профілактичних заходів щодо усунення усіх ймовірних загроз суверенітету, територіальній цілісності та незалежності нашої держави. Зокрема такі дії будуть відбуватися на території прифронтових областей, а також на деокупованих територіях.

Крім того, реалізація державних заходів щодо стабілізації ситуації в Україні у післявоєнний період буде відбуватися з огляду на результати закінчення бойових дій. Зокрема можна визначити такі сценарії післявоєнного періоду: 1) Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів; 2) Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року; 3) Україна внаслідок повномасштабного вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року. Зрозуміло, що останній варіант є неприйнятним для українського суспільства, але такий хід подій слід проаналізувати заздалегідь, щоб бути готовим до найгіршого сценарію.

Сценарій № 1. Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів. Така ситуація вимагатиме значного обмеження прав і свобод людини, зокрема на деокупованих територіях. Забезпечувати їх можна буде частково. Зокрема у повній мірі можна забезпечити лише природні права і свободи людини. Однак, наприклад, право на власність, право на працю та інші соціальні, економічні та культурні права органи державної влади та органи місцевого самоврядування не будуть здатні забезпечити через відсутність або обмежену наявність інформації про осіб, які проживають на деокупованих територіях, документальних підстав набуття права власності, документальних підстав офіційного працевлаштування (за виключенням роботи на державу-агресора чи в окупаційних органах влади). Тобто, для початку необхідно паспортизувати усіх українців, які проживають на деокупованих територіях. У осіб, які мають паспорт громадянина України, перевірити документ на предмет

підробки. Крім того, оновити відповідні державні реєстри, зокрема щодо права власності на нерухоме та рухоме майно. Однак у даному випадку виникне проблемне питання, якщо підставою набуття права власності є документи, видані або державою-агресором, або окупаційною владою. Це питання необхідно буде вирішувати на законодавчому рівні щодо підстав та порядку визнання чи невизнання таких правовстановлюючих документів. Аналогічне питання виникне і з документами, пов'язані з працевлаштуванням – трудова книжка видавалася або заповнювалася на російській мові, позначення записувалися посадовими особами тих, органів, підприємств, установ та організацій, які функціонували під час окупації.

З метою вирішення правових питань забезпечення набутих прав і свобод людини на деокупованих територіях, доцільно розробити та прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях», який би мав тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та був правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Після проведення усіх зазначених заходів по стабілізації ситуації, а також вирішення питань правового характеру щодо забезпечення прав і свобод людини на деокупованих територіях, можна розпочинати роботу щодо розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період. Як правило, це передусім пов'язано із запровадженням е-урядування, яке містить такі складові, як е-уряд, е-демократія, е-законодавство, е-освіта, е-кадастр та інші. Усі ці цифрові форми державного урядування сприятимуть розвитку прав і свобод людини в Україні, зокрема на деокупованих територіях.

За допомогою е-демократії громадяни України, зокрема ті, які проживають на деокупованих територіях, будуть мати не лише конституційне та інше законне право, а реальну можливість приймати участь у виборах за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, створювати електронні петиції чи

звертатися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування через електронні звернення.

Е-уряд забезпечить ефективну електронну взаємодію між центральними та місцевими органами державної влади на деокупованих територіях, а також взаємодію представників бізнесу та громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Це дасть змогу мешканцям деокупованих територій приймати активну участь у прийнятті управлінських рішень щодо їх територіальної громади, міста, району, селища, села тощо. Крім того, взаємодія влади з представника бізнесу дасть змогу ефективно та швидко розвивати деокуповані регіони.

Інші складові е-урядування також сприятимуть забезпеченню та розвитку прав і свобод людини на деокупованих територіях. Одним із довготривалих питань залишатиметься забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб та їх право на житло, оскільки будівництво нового житла чи надання наявного на деокупованих територіях вимагає, у першому випадку – великих фінансових коштів, а у другому – відповідних правових підстав (наприклад, заселення осіб у будинки/квартири, де мешкали особи, які добровільно працювали на органи окупаційної влади та втекли з України тощо).

Сценарій № 2. Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року. Ця ситуацію є певною перемогою для українського народу, але не остаточною. Крім того, росія у такому випадку ймовірно буде готуватися до нової спроби захоплення України через 5–10 років.

Повернення Україною територій, які були окуповані з 24 лютого 2022 року спричинить певні складнощі щодо забезпечення прав і свобод людини. Це передусім пов'язане з необхідністю проведення стабілізуючих заходів на деокупованих територіях, що певним чином супроводжується обмеженням прав і свобод людини, а також необхідністю відновлення українських органів державної влади та органів місцевого самоврядування. До цього часу забезпечити та реалізувати певні права, які вимагають втручання цих органів (право на

житло – для осіб, які його втратили внаслідок бойових дій; право на працю – облік в центрі зайнятості, пенсійне забезпечення тощо) буде неможливо.

Водночас, складнощі, що пов'язані з документальним підтвердженням права власності, працевлаштування тощо, які були передбачені за сценарієм № 1, не будуть мати великих обсягів. Але це залежить від часу перебування окремих районів під окупацією – чим довша окупація, тим складніше повернути та переформатувати на український лад. Однак, як і в попередньому сценарії, в даному випадку для забезпечення прав і свобод людини на деокупованих територіях доцільно прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях», який би мав тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та був правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Крім того, забезпечити права і свободи людини на деокупованих територіях, а також здійснити їх розвиток, допоможуть засоби е-урядування. Саме тому, чим швидше Україна впровадить е-урядування у публічне управління та усі його складові, або усі нині необхідні на можливі, тим швидше буде здійснюватися відновлення української влади на деокупованих територіях, що своєю чергою надасть можливість забезпечувати та реалізовувати права і свободи людини.

Особлива відмінність від сценарію № 1 полягає в тому, що в Україні залишаються окуповані росією території, зокрема окремі райони Луганської та Донецької областей, а також Автономної республіки (далі – АР) Крим. У зв'язку з цим виникає проблема забезпечувати права і свободи тих людей, які там проживають. У даному випадку навіть засоби е-урядування не допоможуть, навпроти, вони можуть призвести до несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, здійснення незаконного впливу на діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вчинення маніпуляцій під час електронного голосування (у разі його запровадження) тощо.

Нині це питання врегульовано Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який «на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях України» [24]. Відповідно до ст. 1 зазначеного закону, «тимчасово окупована росією територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ. За державою Україна, територіальними громадами сіл, селищ, міст, розташованих на тимчасово окупованій території, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території» [24].

Крім того, відповідно до ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території. Основними напрямками захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях є: 1) захист основоположних політичних і громадянських, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини; 2) вжиття заходів для звільнення всіх незаконно затриманих чи утримуваних росією або окупаційною адміністрацією росією громадян України, а також іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебували на момент їх затримання на території України; 3) сприяння забезпеченню відновлення порушених матеріальних прав; 4) сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб, зокрема шляхом реалізації заходів, визначених центральним органом виконавчої влади, що

забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, на виконання відповідних рішень КМУ; 5) надання правової та гуманітарної допомоги, у тому числі із залученням міжнародної допомоги, зокрема надання медичних та соціальних послуг на контрольованих Україною територіях; 6) сприяння підтриманню культурних зв'язків; 7) забезпечення доступу до закладів освіти та медіа України» [24].

Зазначеним вище законом визначено правові підстави щодо права власності, однак це стосується тих, випадків, якщо майно придбано та оформлено відповідно до законодавства України. Так, «за фізичними особами незалежно від перебування їх на обліку як внутрішньо переміщених осіб чи від набуття ними спеціального правового статусу та за юридичними особами зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо таке майно набуто відповідно до законів України» [24]. Однак, як було зазначено раніше, врегулювання питання щодо набуття права власності за законами окупаційної влади чи держави-агресора, визнання такого права чи невизнання, у чинному законодавстві не визначено.

Слід акцентувати увагу на тому, що «Україна не несе відповідальності за незаконні дії росії чи її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях або за прийняті ними незаконні рішення» [24]. З цього приводу слухним є дослідження М. Т. Гаврильців «Захист прав людини в умовах війни (за матеріалами рішень Європейського суду з прав людини)» (2023) у якому вона зазначає, що «у справі «Ukraine v. Russia (re Crimea)» ЄСПЛ визнав заяву України прийнятною та визнав, що відповідальність за порушення прав людини в АР Крим несе саме росія: ефективний контроль над територією АР Крим та містом Севастополь здійснюється росією з 27 лютого 2014 року [41]. Окрім того очікує розгляду також справа «Україна та Нідерланди проти Росії», усні слухання щодо прийнятності якої відбулися 26 січня 2022 року; йдеться про ефективний контроль росії над тимчасово окупованою територією Луганської та Донецької областей. У січні 2023 року ЄСПЛ об'єднав справи «Україна та

Нідерланди проти росії», у якій суд вже визнав окупацію росії східної України з 2014 року, та «Україна проти росії (X)» щодо повномасштабного вторгнення в одне велике провадження. Одним із важливих питань, яке з'ясовує ЄСПЛ у кожній справі, є питання юрисдикції: яка держава здійснює ефективний контроль на відповідній території. Однією з обставин, що вплинули на розгляд справ проти росії, є припинення її участі в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у вересні 2022 року» [4, с. 33–34].

Таким чином, хоча окуповані росією території юридично належать Україні, фактично їх контролює держава-агресор і вона відповідальна за забезпечення прав і свобод людини, а також має нести відповідальність та відшкодовувати збитки у разі їх порушення. А такі порушення прав систематично вчиняють війська держави-агресора та окупаційна влада щодо громадян України, які проживають на окупованих територіях, зокрема це примусова мобілізація в збройні формування росії та самопроголошених державних утворень.

Сценарій № 3. Україна внаслідок повномасштабного вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року. Як було зазначено, цей варіант розвитку подій є неприйнятним для українського суспільства. У такому негативному випадку процес забезпечення прав і свобод людини, а також сприяння їх розвитку буде супроводжуватися меншими складнощами, ніж у випадках, передбачених сценаріями № 1 і № 2. Це зумовлено тим, що Україні не доведеться відновлювати державний апарат на деокупованих територіях та здійснювати інші стабілізаційні заходи. З огляду на те, що окуповані території фактично контролює росія, вона відповідальна за забезпечення прав і свобод людини, а також несе відповідальність та відшкодовувати збитки у разі їх порушення.

Однак, з іншого боку, Україна не відмовляється від громадян України, які проживають на окупованих територіях, а також інших осіб, які підтримують українську владу. Вона усіяко через органи державної влади та органи місцевого самоврядування підтримує зв'язки з цими особами та, в межах свої

можливостей, забезпечує їх права і свободи. Так, будь-яка людина, яка проживає на окупованій території, у разі її виїзду на підконтрольну Україні територію, має право звернутися до суду, інших органів державної влади чи органів місцевого самоврядування для захисту своїх прав і свобод, а також вирішення будь-якого іншого питання, відповідно до компетенції такого органу. Через впровадження е-урядування в нашій державі це можна зробити в будь-якому органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, незалежно від територіальності.

Дослідження перспективи розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період дає можливість дійти таких **висновків**.

Аргументовано, що закінчення дії правового режиму воєнного стану ще не означитиме, що українські органи державної влади та органи місцевого самоврядування будуть мати реальну можливість на належному рівні забезпечувати права і свободи людини, зокрема у колишніх прифронтових районах, а також на деокупованих територіях. Післявоєнний період буде супроводжуватися особливими періодом, дія якого поширюється на відбудовний період після закінчення воєнних дій, тобто на післявоєнний період.

Післявоєнний (особливий) період супроводжуватиметься певними обмеженнями прав і свобод людини, оскільки це необхідно для встановлення, відновлення та посилення державної влади України на усій її території, а також необхідності ефективного здійснення профілактичних заходів щодо усунення усіх ймовірних загроз суверенітету, територіальній цілісності та незалежності нашої держави. Зокрема такі дії будуть відбуватися на території прифронтових областей, а також на деокупованих територіях.

Науково доведено, що реалізація державних заходів щодо стабілізації ситуації в Україні у післявоєнний період буде відбуватися з огляду на результати закінчення бойових дій. Зокрема визначено такі сценарії післявоєнного періоду: 1) Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів; 2) Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року; 3) Україна внаслідок повномасштабного

вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року.

З метою вирішення правових питань забезпечення набутих прав і свобод людини на деокупованих територіях, пропонуємо розробити та прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях». Цей закон повинен мати тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та бути правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Обґрунтовано, що розвиток прав і свобод людини у післявоєнний період, зокрема на деокупованих територіях, невід'ємно пов'язаний із запровадженням е-урядування, яке містить такі складові, як е-уряд, е-демократія, е-законодавство, е-освіта, е-кадастр та інші.

Визначено, що засоби е-урядування не допоможуть забезпечити права і свободи людини, а також їх розвиток у випадку, коли Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року. Напроти, вони можуть призвести до несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, здійснення незаконного впливу на діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вчинення маніпуляцій під час електронного голосування (у разі його запровадження) тощо.

Висновки до розділу 3

Аргументовано, що одним із істотних обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану є обмеження права на інформацію. Органи державної влади значно обмежують, а в деяких випадках забороняють поширення інформації щодо вогневого ураження об'єктів цивільної та військової інфраструктури під час ракетного обстрілу чи застосування ворогом ударних безпілотних літальних апаратів. Це з одного боку впливає на рівень обізнаності людини про обстановку в державі, що може вплинути на прийняття правильного рішення в тій чи іншій ситуації. З іншого боку, такі обмеження сприяють забезпеченню національної безпеки, зменшують ймовірність повторного скорегованого удару по об'єктам військової або цивільної інфраструктури.

З метою вирішення правових питань забезпечення набутих прав і свобод людини на деокупованих територіях, пропонуємо розробити та прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях». Цей закон повинен мати тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та бути правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Обґрунтовано, що розвиток прав і свобод людини у післявоєнний період, зокрема на деокупованих територіях, невід'ємно пов'язаний із запровадженням е-урядування, яке містить такі складові, як е-уряд, е-демократія, е-законодавство, е-освіта, е-кадастр та інші.

ВИСНОВКИ

Досягнення мети й виконання завдань дослідження надало можливість дійти висновків щодо особливостей забезпечення, дотримання та реалізації прав і свобод людини як ключової цінності представницької демократії в Україні, зокрема:

1. Аргументовано, що створення найпершої демократії приписується древнім грекам. Афінська демократія була створена у V ст. до нашої ери, та мала дві важливі відмінності: 1) це була форма прямої демократії; 2) така система мала частковий характер через відсутність права участі в управлінні державою іноземцям, жінкам, дітям та деяким іншим категоріям осіб.

Науково доведено, що новою хвилею відродження демократії стало створення політичних інститутів, які згодом привели до створення системи, що поєднує в собі демократію на місцевому рівні та всенародно обраний парламент на найвищому рівні. В цей час в Англії було утворено перший орган державної влади, що мав ознаки парламенту.

Передумовами до демократизації на сучасному етапі стали процеси становлення суверенності політичних систем та конституційності їх устрою. У зазначений період виникають суверенні держави, що передбачають на своїй території відносно однорідний режим владних відносин і закріплюють монополію на застосування насильства.

Визначено наступні концепції розвитку демократії: 1) колективістські; 2) плюралістичні; 3) індивідуалістичні; 4) елітарні; 5) партиципаторні; 6) ринкові.

Виокремлено дві форми демократії: 1) безпосередня (пряма) – влада здійснюється усім суспільством шляхом проведення загальних зборів і прийняття на них управлінських рішень (нині це вибори, референдум тощо); 2) представницька (непряма) – влада належить народу, однак він обирає представників спеціально утворених органів державної влади, щоб ті приймали управлінські рішення від імені виборців та в їх інтересах. Встановлено, що низка сучасних держав поєднує ці дві форми демократії.

2. Представницьку демократію слід визначати у двох аспектах: вузькому і широкому. У вузькому значенні представницька демократія – це здійснення державної та місцевої влади органами державної влади та органами місцевого самоврядування, посадові особи яких були обрані народом держави під час виборів. У широкому значенні представницька демократія – це така форма демократії, за якої організація державної та місцевої влади здійснюється народом опосередковано через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи яких обираються громадянами держави та всенародних чи місцевих виборах на визначений законом строк, і які зобов'язані діяти в інтересах своїх виборців і представляти їх в органах державної влади чи органах місцевого самоврядування.

Аргументовано, що в Україні навіть в умовах воєнного стану стрімко розвивається представницька демократія і при цьому формується громадянське суспільство, яке здатне висловлювати свою позицію з тих чи інших питань щодо осіб, яких вони обрали до органів влади. Все це явно свідчить про правильно обраний європейський шлях нашого суспільства і держави, а також скорішого набуття членства в ЄС.

Обґрунтовано, що для подальшого розвитку представницької демократії в Україні в контексті євроінтеграції необхідно скоріше запроваджувати е-урядування та зменшувати корупційні прояви в органах державної влади та місцевого самоврядування.

3. Визначено, що на міжнародному рівні усі головні права людини закріплені в Загальній декларації прав людини. В Європі права і свободи людини визначені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На національному рівні основні права і свободи людини передбачені в Конституції України, які можна поділити на такі основні групи: 1) громадські; 2) економічні; 3) соціальні; 4) культурні права.

4. Механізм забезпечення дотримання прав і свобод людини – це сукупність правових (юридично закріплених норм) та інституційних (наявності відповідних уповноважених державних органів) засобів щодо реалізації

(утілення в життя) задекларованих у міжнародних нормативно-правових актах, Конституції чи законах держави права і свобод людини.

Науково доведено, що правовими засобами механізму забезпечення дотримання прав і свобод людини є закріплені у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Конституції України норми, які містять положення про права і свободи людини. Інституційними засобами забезпечення дотримання прав і свобод людини є відповідні органи державної влади або місцевого самоврядування, які уповноважені забезпечувати дотримання прав і свобод людини.

Виокремлено систему суб'єктів, які здійснюють забезпечення дотримання прав і свобод людини в Україні. До них належать: 1) ВРУ; 2) Президент України; 3) КМУ; 4) місцеві органи виконавчої влади; 5) органи місцевого самоврядування; 6) суди (місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд); 7) Конституційний Суд України.

5. Встановлено, що нині в Україні встановлено обмеження на виїзд за межі нашої держави військовозобов'язаним, а також обмежено пересування під час комендантської години та у визначені місця. Це пов'язано і забезпеченням національної безпеки та необхідності здійснення відсічі збройної агресії росії проти України, тому таке обмеження, хоча і викликає невдоволення у деяких осіб, однак невдоволення не є масовим.

Аргументовано, що одним із істотних обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану є обмеження права на інформацію. Органи державної влади значно обмежують, а в деяких випадках забороняють поширення інформації щодо вогневого ураження об'єктів цивільної та військової інфраструктури під час ракетного обстрілу чи застосування ворогом ударних безпілотних літальних апаратів. Це з одного боку впливає на рівень обізнаності людини про обстановку в державі, що може вплинути на прийняття правильного рішення в тій чи іншій ситуації. З іншого боку, такі обмеження сприяють забезпеченню національної безпеки, зменшують ймовірність повторного скорегованого удару по об'єктам військової або цивільної інфраструктури.

Обґрунтовано, що правовий режим воєнного стану не може бути причиною відмови органів державної влади чи державних службовців від забезпечення прав і свобод людини.

б. Науково доведено, що реалізація державних заходів щодо стабілізації ситуації в Україні у післявоєнний період буде відбуватися з огляду на результати закінчення бойових дій. Зокрема визначено такі сценарії післявоєнного періоду: 1) Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів; 2) Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року; 3) Україна внаслідок повномасштабного вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року.

З метою вирішення правових питань забезпечення набутих прав і свобод людини на деокупованих територіях, пропонуємо розробити та прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях». Цей закон повинен мати тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та бути правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Обґрунтовано, що розвиток прав і свобод людини у післявоєнний період, зокрема на деокупованих територіях, невід'ємно пов'язаний із запровадженням е-урядування, яке містить такі складові, як е-уряд, е-демократія, е-законодавство, е-освіта, е-кадастр та інші.

Визначено, що засоби е-урядування не допоможуть забезпечити права і свободи людини, а також їх розвиток у випадку, коли Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2023 року. Напроти, вони можуть призвести до несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, здійснення незаконного впливу на діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вчинення маніпуляцій під час електронного голосування (у разі його запровадження) тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманчук Ю. І., Феньків В. В. Пряме та представницьке народовладдя: питання співвідношення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 75–78.
2. Боднар Г. Місцеві вибори як форма представницької демократії. *Актуальні проблеми вітчизняної економіки, підприємництва та управління на сучасному етапі* : матеріали V Ювіл. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 12 листоп. 2020 р.) у 2 ч. Тернопіль, 2020. Ч. 2. С. 31–34.
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 23 трав. 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
4. Гаврильців М. Т. Захист прав людини в умовах війни (за матеріалами рішень Європейського суду з прав людини). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період* : матеріали наук. семінару (Львів, 23 черв. 2023 р.). Львів, 2023. С. 31–31.
5. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика : навч. посіб. Київ : Персонал, 2011. 230 с.
6. Гришко О. М. Механізм забезпечення прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 33–43.
7. Загальній декларації прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
8. Ключковський Ю. Б. Форми народовладдя в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Право України*. 2019. № 10, С. 95–112.
9. Ковальчук В. Б., Забокрицький І. І. Представницька демократія: поняття, ознаки, критерії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 824. С. 159–163 (Серія «Юридичні науки»).

10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята Радою Європи 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

11. Кондратюк А. Проблеми розвитку демократії в Україні. *Природничі та гуманітарні науки: актуальні питання* : матеріали V Всеукр. студ. наук.-тех. конф. Тенюпіль, 2012. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/60834036.pdf>.

12. Конституція України : Основний закон від 26 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

13. Короткий оксфордський політичний словник: пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Основи, 2005. 789 с.

14. Костюк Н. П. Проблеми реалізації прав людини в умовах воєнного стану і відповідність їх до законодавства ЄС. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6 (1). С. 205–210.

15. Латигіна Н. А. Українська демократія сьогодні: спроби і помилки. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. Вип. 34. С. 53–62.

16. Лотюк О. С. Конституційна цінність прав людини на шляху розбудови сучасних форм партиципаторної демократії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 47 (1). С. 81 – 84 (Серія «Право»).

17. Настільна книга громадянина / [С. С. Чернявський, К. Б. Левченко, Б. Б. Калиновський та ін.]. Харків : Фоліо, 2019. 938 с.

18. Нікітенко Л. О., Грабар О. С. Партиципативна та представницька демократія у місцевому самоврядуванні: питання співвідношення. *Нове українське право*. 2021. Вип. 6. С. 126–130.

19. Овчар І. В. Обмеження прямої та представницької демократії: правове підґрунтя української політики до і після незалежності. *Наукові записки*. 2009. № 95. С. 56–60.

20. Опольська Н. Механізм забезпечення прав та свобод людини у динамічному вимірі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 191–195.

21. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник. 4-е вид., перероб. і доопр. Київ : Ліра-К, 2012. 576 с.

22. Політологічний енциклопедичний словник / [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за наук. ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.

23. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

24. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

25. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24 лют. 2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.

26. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#n505>.

27. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.

28. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>.

29. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 берез. 2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.

30. Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

31. Про правовий режим воєнного стану : Закону України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47>.

32. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

33. Радзієвська В. Щодо правового визначення поняття «механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 3. С. 149–152.

34. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України від 20 січ. 2012 р. № 2-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>.

35. Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 68–83.

36. Ткачук А., Ткачук О. Що таке демократія? Знати, розуміти, застосовувати : посібник для молоді і не тільки. Київ : Юстон, 2020. 96 с.

37. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці. Київ : Юридична думка, 2010. 608 с.

38. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Харків : ФІНН, 2009. 216 с.

39. Юріков О. О. Український парламент на захисті прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Вітчизняний парламентаризм: сучасні виміри гідності та свободи українського народу* : матеріали Всеукр. кругл. столу (Київ, 23 листоп. 2022 р.). Київ, 2022. С. 139–140.

40. Юрікова В. С. Особливості представницької демократії в Україні в контексті євроінтеграції. *Цінність незалежності як рушійна сила державотворення* : матеріали загальнонаціон. круглого столу до дня Незалежності України (Київ, 6 верес. 2023 р.). Київ, 2023. С. 72–74.

41. Case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (2021). URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu-za--2095814-ta--3833418-0cff9808a21c12019f8f5c3357383f40.html>.